

נטיעות חברתיות

נייר עמדה בנושא קהילות ייעודי
וקריאה לשיתופי-פעולה לצורך
מינוף התופעה

התאחדות הסטודנטים בישראל

National union of Israeli students ■ إتحاد الطلاب في إسرائيل

מוגש ע"י מחלקת המחקר
של התאחדות הסטודנטים
במסגרת רפורמת הצעירים

כתיבה: אהרן אריאל לביא
ליווי: עמיחי גרין, ראש מחלקת המחקר

אלול תש"ע (אוגוסט 2010)

נטיעות חברתיות

התאחדות הסטודנטים הארצית

רחוב נחלת יצחק 8

תל-אביב 67448

טלפון : 03-6093330

פקס : 03-6093331

www.nuis.co.il

office@nuis.co.il

תוכן עניינים

3	תוכן עניינים
4	הקדמה - על רפורמת הצעירים
8	תקציר מנהלים
9	סיווג הקהילות
9	ארגון ומסד
10	מסקנות והמלצות ליישום
11	רקע
11	מהן קהילות יעוץ?
14	הגדרת הקהילות
16	מודל הגרעין הקשה
17	סיווג הקהילות
17	גרעינים תורניים
17	קיבוצים צירוניים
18	תנועות חיים
19	קהילות צעירים
19	קהילות בני מקום
21	ארגון ומסד
21	גופים פרטיים
21	קרן אורן
21	אור משימות לאומיות
22	רשתות הגרעינים התורניים
22	איילים
23	הג'וינט
23	מרכז קהילות שח"ף
23	המסד הממשלתי
26	השפעה נתונה וצפויה של התופעה
26	מטא-השפעה חברתית של התופעה
30	נספחים
30	נספח א' - רשימת הקהילות והאישים שנסקרו ואורו ראינו לצורך המחקר
32	נספח ב' - נוסח השאלון שהופץ בין חברי קהילות שונים ועל בסיסו נבנה חלק ניכר מהמחקר

הקדמה - על רפורמת הצעירים

ציבור הצעירים הנו הכח המניע של החברה, לא רק בעתיד אלא גם בהווה. על-אף השונות העצומה שקיימת ברמות החיים וסגנונות החיים בין בני האדם – על אחת כמה וכמה בישראל – ניתן בהחלט לזהות דפוסים החוזרים על עצמם אצל מרבית האנשים. משלב של תלות מוחלטת בעולם המבוגרים, בגיל הינקות, אנו עוברים לשלב בו אנו עדיין תלויים בהם לקיומנו אבל כבר מתחילים לנהל תהליכי לימוד והתפתחות אישיים – בילדות המוקדמת והמאוחרת. לאחר מכן, בגיל הנעורים, אנו עוברים לשלב ביניים בו מצד אחד עדיין איננו נדרשים לדאוג לפרנסת משפחה ועם זאת אנו כבר מספיק בוגרים כדי לחיות באופן עצמאי ולהתחיל לחשוב על הכיוון בו נבחר להמשך. סוציולוגים רבים טוענים שבעשורים האחרונים הורחב גיל הנעורים בחברה המערבית לשני הכיוונים. מחד, התמימות שהיתה מנת חלקם של הגילאים הצעירים (עד גיל 13-14 בערך) הולכת ונשחקת והילדים נחשפים לעולם המבוגרים, על מעלותיו ומגרעותיו, בגיל מוקדם יותר. אך לענייננו רלבנטית יותר הארכת גיל הנעורים בכיוון השני – רבים ממשיכים בתהליכי החיפוש העצמי, ההתלבטויות והתהיות, הרבה מעבר למה שנהוג היה לראות בו את סוף גיל הנעורים ותחילת החיים הבוגרים (גילאי 18-21 בערך). עם זאת, הנשים והגברים בגילאים 21-35 הנם עמוד השדרה שלה. בגיל זה מתחתנים מרבית האנשים ונוטלים על עצמם אחריות להקמת משפחה, הם מכריעים על כיוון לימודים או התמחות מקצועית, בוחרים מקום מגורים ולמעשה מצטרפים לשורות החברה הבוגרת. בגילאים אלו נמצאות מרבית הידיים העובדות, החשיבה היצירתית, העשייה החינוכית והפוטנציאל העתידי – שנוצר מתוקף השילוב שבין החדווה, היצירתיות והחופש של גיל הנעורים לבין האחריות והמחויבות של הבוגרים הצעירים.

התאחדות הסטודנטים בישראל הנה גוף הצעירים הגדול ביותר במדינה, ואחד הגדולים בעולם באופן יחסי. ההתאחדות הנה ארגון הגג של אגודות הסטודנטים השונות, היא מהווה את הגוף היציג הרשמי של ציבור הסטודנטים ומאגדת כ-300,000 צעירים הלומדים ב-62 מוסדות שונים, מכלל המגזרים. לרוב נהוג לומר שהסטודנטים לא עסוקים אלא בשכר הלימוד שלהם ובדברים נוספים הסובבים סביב תנאי לימודיהם. נודה ולא נבוש שאלו הם מהנושאים המרכזיים העומדים על סדר יומן של האגודות השונות, ושל ההתאחדות עצמה. אך בראשית תש"ע הכריעו ראשי ההתאחדות על שינוי תפיסתי ומעשי, ובחרו להפוך את ציבור הסטודנטים מציבור פאסיבי המגיב למהלכי השלטון כלפיו לגוף אקטיבי התופש עצמו כאחראי על כלל החברה הישראלית. לשם כך הוקמה בתוך ההתאחדות מחלקת מחקר, שעל סדר-יומה המחויבות ליצירת הבנה של המציאות, ביקורת אמיתית וקונסטרוקטיבית והצעת פתרונות ודרכים לשינוי עבור ההתאחדות עצמה. ביחד עם זרועות ההתאחדות השונות, וחלק מן האגודות (ובעיקר אגודת הסטודנטים של

אונ' תל-אביב), הוחלט לקדם מיזם-על שיקרא 'רפורמת הצעירים' ומטרתו לטפל בשורה ארוכה של נושאים הנוגעים להווה ולעתיד של הצעירים ושל החברה הישראלית בכלל. 'רפורמת הצעירים' איננה כלי למאבק סקטוריאלי, והיא איננה מתייחסת לציבור הצעירים כאל מגזר מנוצל שעליו להיאבק על זכויותיו מול מגזרים אחרים והוא איננו עוסק רק בסטודנטים – אלא בצעירים באשר הם וממילא גם בחברה בכללותה. מטרת המיזם ליצור את הסביבה המתאימה ולתת לצעירים את הכלים שבאמצעותם יוכלו למלא את התפקיד המרכזי שנועד להם על הצד הטוב ביותר, כציבור עליו מוטלת אחריות חברתית עודפת, תוך דאגה לרווחתם והתפתחותם האישיים במקביל.

פרקי המיזם

נפתח בשאלת **ההסדר הראוי עבור ציבור הצעירים במדינת ישראל**. בתחום זה נסקור גישות שונות להסתכלות על ציבור הצעירים (הצעירים כבעיה לעומת הצעירים כמשאב), נבחן את הדרכים בהן מתמודדות מדינות שונות עם הנושא ולבסוף נציע מודל ישים עבור מדינת ישראל שלעניות דעתנו מסוגל לתת את המענה הטוב ביותר לעניין: ועדה בין-משרדית שתכנס תחת כנפיה את הטיפול בכל הסוגיות והאתגרים הקשורים לצעירים.

בשער השני נעסוק **בנציבות הדורות הבאים**, שהנה הכלי המרכזי ברשות המחוקקת של מדינת ישראל המסוגל לקדם חשיבת עתיד בתוך המערכת הקיימת, וליצור את האיוונים הנדרשים בין צרכי הדור הזה והדורות הבאים. הנציבות פועלת מכח חוק מיוחד שחוקק בעניינה, אך בפועל היא איננה מאויישת מזה מספר שנים. בחלק זה נסקור את מהותה וחשיבותה של חשיבת העתיד, נבחן את מטרות הנציבות ואת התהליך שהביא לביטולה בפועל, ולבסוף נניח מספר המלצות לשיפורה בעתיד אך בעיקר תכנית מעשית להשבתה לתפקוד מלא.

בשער השלישי נעסוק בשאלת **השוויון בנטל המוטל על ציבור הצעירים** במדינת ישראל. אי-השוויון הקיים בין המגזרים השונים בחברה הישראלית, בכל הקשור לשירות צבאי וְאו אזרחי, הנו בעיה ידועה מזה זמן רב. בחלק זה נבחן את הבעיה לעומק, נבין את משמעויותיה ואת ההקשר בתוכו צמחה, ונציע מהלכים מעשיים לביטול אי-השוויון בדרכים אחראיות עבור כלל החברה תוך הבנת מורכבות הפסיפס הישראלי והייחודיות של כל מגזר.

בשער הרביעי נעסוק בתחום **הדיור**, שהנו אחד האתגרים המרכזיים של אדם (או זוג) צעיר במדינת ישראל. בתחום זה במיוחד יחרוג דיוננו ממסגרת ציבור הצעירים בלבד ואנו נעסוק במשבר הדיור הישראלי מכל צדדיו והיבטיו, הרלבנטיים כמעט לכל אדם במדינה. נבחן את הפתרונות השונים העומדים על הפרק ונציע פתרונות והמלצות נוספות שבכוחן לסייע בהתמודדות עם הבעיה. על-אף העיסוק הכללי בשאלה, בתחום זה נדגיש במיוחד גם את האחריות העודפת והייחודית של ציבור הצעירים לבניין הרקמה החברתית וליישוב הפריפריה אשר באה ביחד עם פיתרון בעיית הדיור של הפרט באופן הדוק.

כפועל יוצא משער הדיור, נעסוק בקצרה גם **בקהילות הייעוד** ההולכות וצומחות ברחבי חברה הישראלית. קהילות אלו מהוות ניצנים של חלוציות חברתית מתחדשת בנוף הישראלי, ואנו סבורים שבכוחן להביא לשינוי חברתי עמוק ומשמעותי בעתיד ולכן נציע בחלק זה מספר דרכים להעצמת התופעה וביסוסה, תוך קישור למימדי הדיור, חיזוק הפריפריה והשליחות החברתית.

בשער השישי נעסוק בתחום **התעסוקה** לצעירים, ובעיקר בהיבטי ההכשרה המקצועית וההשמה הרלבנטיים עבורם. נבחן גם מאפיינים של שוק העבודה העתידי ונמליץ על דרכים להתכונן לקראתו בכדי להתמודד כבר מעכשיו עם האתגרים של הדור הצעיר הבא. בנוסף נעסוק בסוגיית זכויות העובדים, בה נעסוק באופן כללי שכן היא רלבנטית לכל אדם עובד במדינת ישראל, ונציע דרכים לחיזוק השמירה על זכויות העובדים.

בשער השביעי, והאחרון, נעסוק **בהורות הצעירה** ובאתגרים שהיא צופנת בחובה. נתמקד בשלושה תחומים מרכזיים: מעונות יום ומשפחתונים עבור הורים צעירים המבקשים לעבוד, ליצור ולהתפתח לצד הקמת משפחה; חופשת הלידה ומענקי הלידה המהווים כלים משמעותיים עבור יצירת שוויון מגדרי בשוק העבודה; ותחנות טיפת חלב המספקות שירותי רפואה הכרחיים במסגרת ציבורית.

במקומות הרלבנטיים הוספנו **נוסחים להצעות חוק** ספציפיות, ובמקומות בהם לא דרושה פעילות חקיקתית הצענו שימוש בכלים אחרים בכדי לקדם פתרונות רלבנטיים לצעירים ולכלל החברה (כגון שיתופי-פעולה בין ההתאחדות לגורמים אחרים, מהלכים ציבוריים, פעילות תקשורתית וכדומה).

הקורא חד העין ודאי שם לב, עם זאת, לנושא אחד הבולט בהיעדרו ממסמך זה – **ההשכלה הגבוהה**. אין זאת שנטשנו, חלילה, את המערכה לטובת עיסוק בנושאים אחרים בלבד. מחויבותה הראשונה של התאחדות הסטודנטים הנה לציבור המרכיב אותה, לרווחתו ולציבור הסטודנטים העתידי. ראשי ההתאחדות, ראשי האגודות ומחלקת המחקר עוסקים גם בנושא זה יומם ולילה, אך מפאת כובדו וחשיבותו, ומפאת העובדה שההתאחדות הנה למעשה כמעט הגוף האזרחי היחיד המנהל מאבק בעניינו (ובודאי הגדול והחשוב ביותר), נושא זה מטופל במסגרת מחקרים אחרים ובמסגרת פעילות פוליטית עניפה, ורגישה, שמנהלת ההתאחדות באופן רציף.

שלכם,

אליזבט טמפל, יזמי האגודות הסטודנטים בישראל

טחי בולזי, סזימי האגודות הסטודנטים בישראל

נעם ויצני, מנכ"ל האגודות הסטודנטים בישראל

תודות

לכל צוות ההתאחדות על מחלקותיה ואגפיה השונים.

לכל ראשי אגודות הסטודנטים, חברי נשיאות התאחדות הסטודנטים בישראל.

לבועז טופרובסקי, יו"ר התאחדות הסטודנטים בישראל לשעבר.

למשנה לראש הממשלה והשר לפיתוח הנגב והגליל - סילבן שלום, ולחברי המטה במשרד לפיתוח הנגב והגליל.

חברי מחלקת המחקר:

עמיחי גרין, ראש מחלקת המחקר, האוניברסיטה העברית.
 שער מדיניות צעירים – יעל אדיב, האוניברסיטה העברית; שרון אורשלימי, אוניברסיטת בר-אילן.
 שערי נציבות הדורות הבאים, דיור וקהילות ייעוד – אהרן אריאל לביא, אוניברסיטת בר-אילן.
 שער שוויון בנטל – עמיחי גרין.
 שער תעסוקה – יובל מעוז, האוניברסיטה העברית; יואב שמחוני, אוניברסיטת תל-אביב.
 שער הורות צעירה – אורי מלר, אוניברסיטת בן-גוריון.
 כתיבת הצעות החוק – נועה אקרמן.
 עריכה והגהה – אהרן אריאל לביא.

תקציר מנהלים

מראשית שנות ה-90 החל פוקד את מדינת ישראל גל של התיישבויות אידיאולוגיות מגוונות. מרבית ההתארגנויות הללו רואות את עצמן, ונתפסות על-ידי הסובבים והמושפעים על-ידיהן, כניצנים של חלוציות מתחדשת בישראל של שנות ה-2000. ההתארגנויות מגיעות ממגוון כיוונים, כאשר שני המרכזיים שבהם הנם צעירים מהציונות הדתית מחד; וצעירים ממעמד הביניים החילוני מאידך. בהקשר של השיח העולמי בנושא ניתן לזהות קהילות אלו כקהילות ייעוד (Intentional Communities) – אותן ניתן להגדיר כהתאגדות של אנשים, באופן משותף וקודם להתיישבות עצמה, לשם מטרה ידועה – לכל הפחות פנימית (דהיינו הכרעה על אורחות-חיים משותפים ברמה כלשהי) ולרוב גם חיצונית (דהיינו השפעה על הסביבה הקרובה לפחות, ולעתים גם על הרחוקה). חלק זה של מסמך 'מיזם הצעירים' מבקש לבחון את תופעת קהילות הייעוד הן כמסגרת להתיישבות באזורים נצרכים ובפריפריה, הן כפיתרון לדיוור עבור אוכלוסייה צעירה והן ככלי להתחדשות חברתית ותרבותית. לאור זאת נבחן את תפקידה האפשרי של התאחדות הסטודנטים בתחום ואת שיתופי-הפעולה שהיא יכולה ליצור ולקדם.

אנו נתמקד בזרם המרכזי של קהילות הייעוד, אותו ניתן להגדיר כ'ציוני-חברתי', והקהילות שבו מתאפיינות בדברים הבאים: (א) חיים בפריפריה (הגיאוגרפית); (ב) קיום אורחות חיים משותפים ופעילות משותפת לשינוי חברתי; (ג) לימוד ובירור מתמשכים; ו-(ד) קיום ערבות הדדית בין חברי הקהילה. כל זאת כאשר המניע המרכזי להקמת הקהילות הללו, והגורם המשותף להן, הנו הרצון לשפר את החיים בארץ-ישראל תוך צמצום פערים בחברה ושיפור איכות החיים בפריפריה.

יש שיאמרו שכמעט כל קהילה יכולה להיחשב לקהילת ייעוד, שכן במרבית המקרים אנשים באים לחיות באותו מקום בשל סיבות דומות. אך לכן ציינו בהגדרת קהילות הייעוד את העובדה שההכרעה מתבצעת במשותף ומראש. כלומר, קהילת ייעוד מציבה לעצמה מטרות משותפות הנגזרות מתוך שיחה משותפת ומתמשכת, שתמיד יחרגו מהמטרה הכללית של חיים נעימים ברמה סבירה ומתוך שכנות טובה – ברית ייעוד ולא רק ברית גורל (ולכן קבוצות רכישה למיניהן לא נכללות בהגדרה זו, ועסקנו בהן בנפרד בשער הדיור).

מידת הצלחתן של קהילות הייעוד עוד תיבחן בעתיד, אך כבר עכשיו ניתן להצביע על מספר הישגים. מבחינה דמוגרפית תרמה ההתיישבות האידיאולוגית לעיירות הפיתוח מאות משפחות מבוססות, ואין ספק שהתופעה מציבה אלטרנטיבה של הגירה חיובית לפריפריה. תרומה נוספת הנה בתחום העשייה החברתית: גרעיני ההתיישבות בעיירות עוסקים בכמאה וחמישים פרויקטים חברתיים וחינוכיים, כ-7,150 איש מקבלים שירות קבוע במסגרת פרויקטים אלו ויותר ממאה אלף איש משתתפים מידי שנה בפרוייקטים חד-פעמיים. בנוסף, חיזקו הגרעינים את העיירות בהן הם התיישבו בתחום החינוך באמצעות תגבור כוח האדם המקומי להוראה.

סיווג הקהילות

גרעינים תורניים: אלו הן קבוצות של משפחות ציוניות דתיות המתיישבות בערים או בעיירות הפיתוח על מנת להקים קהילה שתשאף לקדם את תחומי התורה, החינוך, והחברה ביישוב. ניתן לחלק גרעינים אלו ל'גרעיני נוכחות', שרואים את עיקר השפעתם בעצם ההתיישבות, ול'גרעינים משימתיים', שבנוסף פועלים גם באופן אקטיבי לשינוי המציאות. מספר הגרעינים מוערך בכ-50 קבוצות המקיפות כ-7,000 בני אדם.

קהילות צעירים: קהילות הצעירים הן ביטוי לצורת חיים ייחודית אשר צוברת תאוצה בשנים האחרונות. החיים הקהילתיים מתאפיינים בסולידריות ותמיכה, מהווים אלטרנטיבה לחיים המנוכרים בעיר המערבית המודרנית, והקהילה היא גוף המאפשר ליחידים ולקבוצה לבצע ביתר קלות ועוצמה מעשים ופעולות חברתיות. קהילות הצעירים מרוכזות בעיקר במרכזי הערים האוניברסיטאיות, אך הולכות ומתפתחות באופן ספונטני גם במקומות רבים אחרים (ולכן קשות למעקב). ההערכה היא שהן מונות כ-1,500 נפש כיום.

קיבוצים עירוניים: אגודה שיתופית הפועלת לתרומה ומעורבות חברתית בחברה הישראלית, המאורגנת על עקרונות של עבודה עצמית ושל שוויון ושיתוף בייצור, בצריכה ובחינוך ומקיימת ערבות הדדית בעבור חבריה. כיום ניתן להגדיר 7 קיבוצים עירוניים, ועוד כ-4 קהילות על התפר. בסה"כ מונים הקיבוצים כ-500 נפש.

תנועות חיים: תנועת חיים היא חברה המורכבת מבוגרי תנועת נוער המקיימים ביניהם אורח חיים, המושתת על עקרונות בהם הם מאמינים. התנועה עצמה מורכבת מקהילות שיתופיות הקשורות אחת לשנייה באחריות על המשימה החינוכית, בשיתוף כלכלי ועוד. היא שואפת להתרחב על-ידי לקיחת אחריות על תנועת הנוער ממנה צמחה. כיום קיימות 3 תנועות חיים (הנוע"ל, השומה"צ והמחנות העולים), המונות יחד כ-3,500 נפש.

קהילות בני מקום: קהילות 'בני מקום' הן קהילות שחבריהם גדלו למעשה בקהילות היעד. המוטיבציה המרכזית להקמת גרעינים כאלו, כגון בקהילת עולי אתיופיה, עלתה לאור האכזבה העמוקה מפרוייקטים על-גבי פרוייקטים שהושקעו בקהילה האתיופית, בגיבוי תקציבי עתק, אך עם תועלת מועטה בלבד. מרבית הקהילות מסוג זה קמו מתוך הקהילה האתיופית במסגרת רשת 'הנני' המונה כיום שמונה גרעינים המכילים למעלה מ-300 איש.

ארגון וממסד

ישנם כמה גופים מרכזיים הפועלים בתחום הקהילות, ונייר עמדה זה בוחן לעומק את מבנה השטח וממליץ על מספר שיתופי-פעולה עבור התאחדות הסטודנטים. במסגרת התקציר נזכיר רק את תנועת אור, המספקת לגרעינים וליחידים הפונים אליה סיוע מגוון ויעיל הכולל ליווי אישי וחברתי, סיוע באיתור מקומות מגורים, ייעוץ והכוונה, מציאת תעסוקה וקשר עם גורמים

ממשלתיים. בנוסף, ישנה רשת הקהילות המתהווה (שח"ף), הצפויה לשחק תפקיד משמעותי בכל הקשור לקהילות הייעוד בארץ.

בתחום הממסדי ישנו, בראש ובראשונה, את המשרד לפיתוח הנגב והגליל שהחליט לפעול להקמת גרעיני התיישבות חדשים ביישובי הנגב והגליל על מנת לחזק את ההתיישבות הקיימת ביישובים ולהוות בסיס להתיישבות קבע. שתי זרועות נוספות של הממשלה הנוגעות להתפתחות הקהילות הן משרד החינוך ואגף נוער, נח"ל ומשימות לאומיות במשרד הביטחון, הנוגעים להמשך התפתחות תנועות הנוער שהנן אחד ממנועי הצמיחה המרכזיים של תנועת הקהילות. היבט שלישי של המעטפת הממסדית הנו הרשויות המקומיות, מולן עובדות הקהילות באופן יומיומי.

מסקנות והמלצות ליישום

- א. על התאחדות הסטודנטים הארצית ליצור שיתופי-פעולה עם הגופים המרכזיים הפועלים בתחום הקהילות, על-מנת להעצים את התופעה, לחבר אליה את ציבור הסטודנטים הרחב ולחזק את ההתיישבות והאוכלוסיה הפריפריה הגיאוגרפית בישראל.
- ב. עם זאת, יש לתת את הדעת על אופני ההגדרה של קהילות הייעוד שכן נכון להיום התחום איננו מעוגן בחוקים ותקנות כלשהם, וקיים חשש שברגע שיוצעו הטבות לקבוצות כאלו ינסו להשיג אותן גם קבוצות שאינן עונות להגדרה המתאימה. לשם כך יש להקים ועדת בדיקה ומחקר במשרד המשנה לראש הממשלה שתקבע קריטריונים והגדרות לצורך תיקצוב וקידום קהילות הייעוד.
- ג. יש להקים ועדה ממלכתית שתבדוק את אופני הטיפול של מנגנון הנח"ל ותנועות הבוגרים של תנועות הנוער ותבחן דרכים לייצובו והבטחת קיומו לקראת השנים הבאות (ניתן לשלב בין ועדה זו לבין הוועדה שהוזכרה בסעיף הקודם).
- ד. בהמשך לעיקרון הפעולה השלישי שהצגנו בשער הדיוור אנו ממליצים שגם כאן יועתקו סמכויות ותקציבים מהשלטון המרכזי לטובת פעילות השלטון המקומי באופן ממוקד, ישים ורלבנטי לשטח.

רקע

מראשית שנות ה-90 החל פוקד את מדינת ישראל גל של התיישבויות אידיאולוגיות מגוונות, על רקע משברים חברתיים, תרבותיים וכלכליים שונים ולאור צמצום המעורבות והאחריות של המדינה ומוסדותיה במרקם החברתי והמרחבי. מרבית ההתארגנויות הללו רואות את עצמן, ונתפסות על-ידי הסובבים והמושפעים על-ידיהן, כניצנים של חלוציות מתחדשת בישראל של שנות ה-2000. ההתארגנויות מגיעות ממגוון כיוונים, כאשר שני המרכזיים שבהם הנם צעירים מהציונות הדתית מחד; וצעירים ממעמד הביניים החילוני (ובכללם עוזבי קיבוצים ומושבים) מאידך. בהקשר של השיח העולמי בנושא ניתן לזהות קהילות אלו כקהילות ייעוד (Intentional Communities) – כלומר, קהילות המתאגדות סביב מטרה משותפת ובמטרה לנהל אורח-חיים משותף שנקבע מראש, לעתים גם מתוך כוונה להשפיע על החברה הסובבת.¹

הרעיון המרכזי של קהילות הייעוד בארץ שנבחן במסגרת מחקר זה הנו התיישבות באזור נצרך, לרוב פריפריה גיאוגרפית ו\או כלכלית-תרבותית, והקמת קהילה יציבה במקום שתשפיע במגוון אופנים לחיוב על הסביבה, לרוב על-ידי חינוך ופעילות חברתית. הצד השני של הפעילות הנו יצירת חלופה חברתית-תרבותית בזעיר אנפין, מתוך צורך אישי-פנימי של חברי הקבוצה להתמודד עם החיים באופן שונה מהמקובל בזרם המרכזי של החברה. לאור זאת נבחן את תפקידה האפשרי של התאחדות הסטודנטים בתחום, את שיתופי-הפעולה שהיא יכולה ליצור ולקדם ואת הפעילות במוסדות השלטונית שביכולתה להניע.

מק קהילות ייעוד?

קשה למצוא תשובה ברורה לשאלה זו. נניח, ראשית, שהמונח 'קהילת ייעוד' בא להבדיל את סוג ההתארגנות החברתית הזו מסתם 'קהילה'. בבסיס הצורני לרוב יש חפיפה רבה למדי בין שתי צורות ההתארגנות: מדובר בקבוצה של אנשים, על-פי רוב על בסיס תאים משפחתיים, שחיים בקירבת מקום ומנהלים את חייהם זה לצד זה ולעתים זה ביחד עם זה. אבל בעומקם של דברים ניתן לזהות הבדלים מהותיים בין קהילת ייעוד לקהילה רגילה. להלן נתחיל בהגדרה בסיסית לקהילות ייעוד, על דרך החיוב, ולאחר מכן נעמוד על ההבדלים ביניהן לבין קהילות רגילות:

¹ ראו:

Velting, T. A. (1996) *Living in the margins: Intentional Communities and the art of interpretation*. Crossroad Publication.

Bouvard, M. G. (1975) *The Intentional Community movement: Building a new moral world*. Associated Faculty.

קהילת ייעוד (Intentional Community) הנה התאגדות של אנשים, באופן משותף וקודם להתיישבות עצמה, לשם מטרה ידועה - לכל הפחות פנימית (דהיינו הכרעה על אורחות-חיים משותפים ברמה כלשהי) ולרוב גם חיצונית (דהיינו השפעה על הסביבה הקרובה לפחות, ולעתים גם על הרחוקה).

זו ההגדרה הבסיסית של קהילת ייעוד, המבדילה אותה מקהילה רגילה. זו ההגדרה רחבה המאפשרת לסוגים רבים ומגוונים של קהילות לחסות בצילה, ומשום כך היא גם בעייתית ולעתים מנוכרת לתפיסה העצמית של הקהילות את עצמן. לדוגמה, מהסקר שנערך לצורך מחקר זה עולה שמרבית חברי גל הקהילות הרחב - אותו ניתן להגדיר כ'ציוני', 'חברתי' או לכל הפחות 'ישראלי' - תופסים את עצמם לפי המאפיינים הבאים:

קהילות החיות בפריפריה (הגיאוגרפית).

קהילות המקיימות אורחות חיים משותפים (מ'ערבי קהילה' ועד שיתוף כלכלי מלא).

פעילות משותפת לשינוי חברתי (כולל עצם הנוכחות בשכונות).

כל זאת כאשר המניע המרכזי להקמת הקהילות הללו, והגורם המשותף להן, הנו הרצון לשפר את החיים בארץ-ישראל תוך צמצום פערים בחברה ושיפור איכות החיים בפריפריה.

נחזור להשוואה לקהילות הרגילות והמצויות, בכדי לחדד את הבנתנו לגבי קהילות הייעוד על דרך השלילה. בדברנו על 'קהילה רגילה' אנו מתייחסים כמעט לכל שכונה, יישוב קהילתי, מושב ואפילו רחוב במדינת ישראל. כמובן שגם בתוך כל אלו ניתן למצוא מנעד עצום של מאפיינים תרבותיים, כלכליים, חברתיים, דתיים ועוד. יש שיאמרו שכמעט כל קהילה יכולה להיחשב לקהילת ייעוד, שכן במרבית המקרים אנשים באים לחיות באותו מקום בשל סיבות דומות (כגון קירבה למקורות התעסוקה במרכז הארץ, איזור הדובר שפה ייחודית ביחס למרחב הכללי, קשרים משפחתיים וכדומה). אך לכן ציינו בהגדרת קהילות הייעוד את העובדה שההכרעה מתבצעת במשותף ומראש. כלומר, קהילת ייעוד מציבה לעצמה מטרות משותפות הנגזרות מתוך שיחה משותפת ומתמשכת, שתמיד יחרגו מהמטרה הכללית של חיים נעימים ברמה סבירה ומתוך שכנות טובה (ולכן קבוצות רכישה למיניהן לא נכללות בהגדרה זו, ועסקנו בהן בנפרד בשער הקודם). ניתן להבין את הדברים גם דרך המושגים 'ברית גורל' ו'ברית ייעוד' שטבע הרב סולובייצ'יק,² באשר 'ברית גורל' באה לתאר שותפות שנכפתה על החברים בה בשל משהו משותף במצבם הכללי (כגון התאגדות של קבוצה חלשה לצורך הגנה עצמית ובלי קשר למטרותיה החיצוניות). 'ברית ייעוד' באה לתאר התאגדות שנעשית לשם השגת מטרה מסוימת, ייעוד כלשהו, והזיקה אליו היא שיוצרת את הקבוצה.

אכן, גם בשכונות וביישובים קהילתיים (לדוגמה) הולכים ונוצרים עם הזמן אירועים תרבותיים משותפים, מסורות מקומיות, סמלים משותפים וכדומה. לעומת זאת, בקהילות הייעוד ההכרעה לגבי אורחות החיים המשותפים מתבצעת כבר בשלבי הקמתן, ואפילו בשלבי החשיבה הראשוניים, ובאופן מודע ותוך שיחה בין כל חברי הקהילה. כמובן שגם בהן קיימת דינמיקת החיים, החזקה מכל דבר, ומתוך הפרקסיס המשותף הולכת ונבנית תרבות משותפת שאיננה אך ורק פרי עיצוב עצמי מודע, אבל עדיין מדובר בהבדל מהותי לעומת קהילה רגילה. מה גם שיש

² הרב יוסף דב סולובייצ'יק, "קול דודי דופק" בתוך איש האמונה.

לציין שבמרבית המקרים אורחות-החיים שמכריעות לגביהם קהילות הייעוד הנם שונים באופן מהותי מהמקובל בחברה הסובבת אותן. הדבר בולט במיוחד בקהילות המכריעות על חיים בשיתוף כלכלי מלא, אבל גם ערב-תרבות משותף קבוע, או בית-מדרש פעיל וייחודי לקהילה, מהווים מאפיין חריג בנוף הרלבנטי.

הבדל נוסף טמון בעצם ההכרעה לעבור לחיות במקום מסויים בצורה משותפת. בקהילה רגילה ההכרעה לעבור לחיות בשכונה מסויימת הנה אישית בלבד, גם אם היא מותנית בקשרים חברתיים ו\או קבלה למקום עבודה מסויים. לעומת זאת, קהילת ייעוד מחליטה באופן משותף לעבור להתיישב בנקודה כלשהי לשם הגשמת מטרותיה. הדבר נכון לכל הפחות לגבי הגרעין הראשוני של כל קהילה המכריע על המעבר במשותף, כאשר המצטרפים הבאים בוחרים לעשות זאת באופן אישי כמובן אבל בכפוף ובהתאם להסכמתם ולהתאמתם לרוח ומטרות הקבוצה. כאן אנו מגיעים להבדל נוסף, והוא עצם קיומו של תהליך קליטה ומיון כלשהו הנוכח במרבית קהילות הייעוד, גם אם באופן מוצנע. אמנם דבר דומה (ולא מוצנע כלל וכלל) קיים גם בכל יישוב כפרי, בהתאם להחלטה 1108 של מינהל מקרקעי ישראל, אך למרות הדמיון בין הדברים רב השוני ביניהם. מהותו של תהליך הקליטה הנו בדיקת ההתאמה האישית בעיקר, ולא נמצאה אף קהילת ייעוד בה ההתאמה התייחסה להיבטים חיצוניים כלכליים או עדתיים (אם כי להיבטים דתיים יש התייחסות בקהילות הדתיות כמובן). מעבר לכך, יש לציין שרוב רובן של קהילות הייעוד ממוקמות במרחב העירוני, שבו אין ומעולם לא היו תהליכי קבלה רשמיים, ולכן ההבדל בעינו עומד.

דבר נוסף, ואחרון לסקירה זו, הנו המטרות החיצוניות. כאמור בהגדרה, קיום פעילות כלפי הסביבה החיצונית לקהילת הייעוד הנו מאפיין חשוב אך לא הכרחי. עם זאת, מרבית קהילות הייעוד מקיימות גם את התנאי הזה ורק מעטות מהוות קהילה סגורה הדואגת לרווחת חבריה ותו לא (בחול"ל מצב זה נפוץ הרבה יותר). למעשה, הקהילה ה'רגילה' היא כר הפעולה של קהילת הייעוד המתמקמת בתוכה כמעט בכל המקרים. בין אם מדובר בגרעין חברתי שמטרתו חזק שכוונת חלשות בפריפריה ובין אם מדובר בגרעין תורני המתמקם בצפון תל-אביב במטרה להפיץ יהדות. על כל פנים, ההכרעה לפעול במשותף כלפי אתגרים חברתיים בסביבה הקרובה והרחוקה הנה ייחודית לקהילות ייעוד באופן מובהק, והיא יכולה להתבטא במגוון דרכים.

נסכם את ההבדלים שמצאנו בין קהילות 'רגילות' לבין קהילות ייעוד:

קהילות ייעוד	קהילות רגילות	
מתואמת מראש וקודמת להתיישבות בפועל.	ספוראדית ועל בסיס החלטות אישיות של החברים.	התגבשות הקהילה
נקבעים בחלקם טרם ההתיישבות, חלקם בשלביה הראשונים וחלקם במהלך חייה, אבל בכל מקרה חלק ניכר מהם מתעצב מתוך שיחה משותפת	מתהווים כמעט אך ורק מתוך הפרקסיס המשותף ולעתים על בסיס דת, תרבות ו\או עדה משותפת.	אורחות-חיים משותפים

ובאופן מודע.		
מיון וקליטה	קיים אך ורק ביישובים כפריים ומתוך החלטה של גוף חיצוני (ממ"י).	כמעט בכל הקהילות קיים איזשהו תהליך מיון, בין אם גלוי ובין אם לאו.
פעילות כלפי חוץ	לא קיימת במובן הקהילתי.	קיימת במרבית הקהילות.

דבר אחרון שיש לציין בסקירה זו הנו תפיסתם העצמית של חברי הקהילות שהופך את הקהילה למפעל חברתי. למרות המחלוקות והחיכוכים בסופו של דבר כל הקהילות שנמנה להלן תופסות את עצמן כחלק ממהלך בעל מאפיינים משותפים ומטרות דומות, לפחות בחלקן. לשם כך מוכנים חברי הקהילות במרבית המקרים להניח למחלוקות פוליטיות ורעיוניות. לעומת זאת, קהילת ניו-אייג' כמו 'עיר האור' למשל, מאחז בשומרון או קומונה אנרכיסטית אינם תופסים את עצמה כחלק מהמהלך של תנועת הנוער העובד והלומד, גם אם היא כן מזהה את עצמה כחלק מאיזשהי תנועה של קהילות רוחניות שכבר קיימות בעיקר בעולם אבל גם קצת בארץ. השאלה המרכזית היא האם קהילה מסוג X רואה את עצמה כחלק מתנועה רחבה יותר הכוללת גם קהילות מסוגים Y ו-Z לצורך העניין, או שמא היא תופסת את עצמה כחלק מתנועה, או גל, של קהילות מסוג X בלבד.

הגדרת הקהילות

ניסוח הגדרה תיאורטית מדויקת הנו בעייתי. כמעט ואין בנמצא חומר תיאורטי מפותח הבא להגדיר את קהילות היישוב בעולם, ובהקשר הישראלי אפילו פחות. במסגרת מסמך זה מצאנו לנכון להתמקד במקורות תיאורטיים ישראליים עכשוויים, וכן במקורות ראשוניים על בסיס רשמים מהארגונים העוסקים בתופעת הקהילות בפועל.

נתחיל עם שרה שדמי, חוקרת ממכללת אורנים, המגדירה שלושה מרכיבים לקהילת יישוב:³

א. קיום אורחות חיים משותפים.

ב. לימוד ובירור מתמשכים.

ג. אקטיביזם חברתי.

בקרן אורן, התומכת בעשרות קהילות (ראו הסבר על הקרן בעמ' 21), ההגדרה לקהילות הזכאיות לתמיכה מתבססת על המרכיבים הבאים:

א. התיישבות קבע של צעירים העובדים לפרנסתם בפריפריה הגיאוגרפית.

ב. קבוצה המנהלת אורחות-חיים משותפים (החל מלימוד משותף וכלה בשיתוף כלכלי).

ג. קיום ערבות הדדית בין חברי הקהילה.

לפי כנס יסוד הרשת העצמאית של הקהילות, בצוות שעבד על הגדרת זהות הקהילות שמתוכן תיגזר זהות הרשת, נקבעו הקריטריונים הבאים להגדרת קהילה:

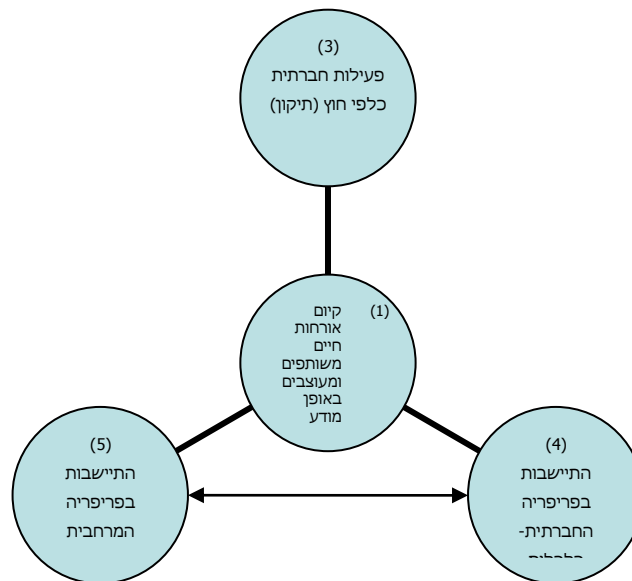
³ המחקר טרם פורסם ולכן הוא מצוטט כאן בעירבון מוגבל, אבל כפי שמייד נראה הדברים עולים בקנה אחד עם כיוונים תיאורטיים נובעים.

- א. מחויבות לתיקון אישי וחברתי וקיום חלופה משמעותית עבור צעירים.
- ב. ארגון משותף וחיים קהילתיים כבשורה לחברה הישראלית.
- ג. יצירת גשר בין אוכלוסיות.
- ד. ארגון לומד ובעל בירור פנימי.
- ה. ניהול המשימה החברתית בהקשר הלאומי.

עולה שכמעט בלתי-אפשרי, ואף בלתי-ראוי מבחינה מחקרית, ליצור הגדרה אחידה שמצד אחד תכלול בפועל את התופעות המציאותיות אותן היא מבקשת לתאר ומצד שני תוציא דברים שדומים להגדרה אבל למעשה לא שייכים אליה באופן מהותי. לכן נדרש לפתח מודל מורכב יותר להתבוננות במציאות המרתקת של קהילות הייעוד בישראל העכשווית. מבחינה תיאורטית גרידא ניתן למצוא קווי-דמיון לא מעטים בין כל הקהילות כאשר ניתן לדרגם לפי מידת מרכזיותם להגדרה ובמקביל לפי כמות הקהילות הנמצאות בחפיפה למרכיב זה בהגדרה. למשל, נטען שקהילת ייעוד הנה קהילה המקיימת אורחות-חיים משותפים המעוצבים באופן מודע (לפחות בחלקם), ורואה עצמה כקהילה בעלת אופי ייחודי על-פי הגדרתה. זהו חלק מהותי מהגדרת קהילות הייעוד, ולמעשה קבוצת אנשים שאיננה מקיימת אותו לא תיקרא קהילת ייעוד. לעומת זאת, התיישבות בפריפריה הגיאוגרפית של מדינת ישראל הנה מאפיין חשוב שקהילות רות נמצאות בחפיפה אליו, אבל הוא בפירוש לא מאפיין מהותי ויכולה להתקיים קהילת ייעוד גם בלב תל-אביב.

להלן נשרטט את המודל הכללי להגדרת קהילות ייעוד. העיגול המרכזי (מרכיבים 1) ו-(2) מייצג את המרכיבים ההכרחיים, המרכיבים המצביעים על המהות של הדבר שבלעדיו התופעה המדוברת פשוט לא תהיה חלק מתופעת קהילות הייעוד בה אנו עוסקים. העיגולים הצדדיים מייצגים מרכיבים שיכולים להיות נכונים ואמיתיים עבור קהילות מסוימות, אבל גם קהילה שאיננה מקיימת אותם תוכל להיחשב קהילת ייעוד (ומצד שני, אין הכרח שקהילה המקיימת יותר מרכיבים תיחשב ל"יותר" קהילת ייעוד).

לא לחינם אנו משקיעים מאמץ בבירור סוגיה זו, ואין זה דיון תיאורטי גרידא. זאת משום שכאשר נבוא להציע בהמשך הסדרה ממלכתית של סוגיית קהילות הייעוד, שיתופי-פעולה ותיקצוב יתברר עד כמה הבהרת המושגים הזו חשובה. אנו נדון בשער זה אך ורק בקהילות שניתן להגדירן כ"צינוניות-חברתיות", שכן הן הרלבנטיות לתחומי העיסוק של ההתאחדות וכן סביר להניח שהן אוצרות בתוכן את הפוטנציאל המשמעותי ביותר לשינוי פני החברה הישראלית בטווח הרחוק ולהציב אתוס מרכזי מכונן חלופי לריק שנוצר עם קריסת התנועה הקיבוצית.

מודל הגרעין הקשה

את הטענה הכללית בדבר הפוטנציאל החברתי הכללי הטמון בקהילות הייעוד ניתן להבין דרך הסברו של מרדכי מרטין בובר, מגדולי הפילוסופים של ראשית הציונות, שהיה מתאר זאת במושגים 'היקף' ו'מרכז'.⁴ בובר טען שבכדי לקיים חברה חיה ונושמת יש לקיים בשלב ראשון קשר יומיומי משמעותי בין האנשים, דהיינו מוסדות ומסגרות חברתיות המהווים את היקף המעגל - כגון מקומות עבודה, תנועות-נוער וכן מערכת השכלה גבוהה. אך לא פחות חשובה מכך, אם לא יותר - היא נקודת המרכז של המעגל. כלומר, כיצד מתנהלת העבודה, על מה מדברים בסניפי התנועות ולאילו תכנים נחשפים הסטודנטים במוסדות השונים. סוג אחד של מדיניות לבניית חברה מגובשת יהיה קולקטיביזם, כלומר - האחדה בתכנים ובמסגרות שתיצור לכידות חברתית. דרך זו כבר נוסתה (ונכשלה) במקומות רבים, ובאופן טבעי היא נובעת וְאו מובילה לטוטאליטריות ובודאי שאיננה מקובלת על חברה יהודית ודמוקרטית בה תרבות המחלוקת וריבוי הדעות הנם אושיות מרכזיות.

מדיניות ברירת המחדל, המתרחשת כיום ממילא, הנה הפרטה של התכנים והחברה בכלל, בתהליך שהולך ומצמצם את יכולת הפרטים לתקשר ביניהם על בסיס משותף ולמעשה מערער את המבנה החברתי כולו. על-פי המודל של בובר ישנה מדיניות נוספת, המסוגלת לבנות חברה מחד ולשמור על החופש והיצירתיות מאידך. באופן ציורי, המטרה הנה לגרום לכך שהעומדים

⁴ רעיונות ראשוניים הופיעו בחוברת שנקראה בגרמנית: *Gemeinschaft*, ותורגמה לעברית כ'חברותא': בובר, מ. (1919) "חברותא", בתוך *נתיבות באוטופיה* בעריכת אברהם שפירא (תל-אביב: עם עובד, 1983). הרעיון הופיע בצורה מפורשת יותר בספרו של בובר 'אני ואתה', שפורסם גם בעברית: *בסוד שיח* (ירושלים: מוסד ביאליק, 1963). החלק הרלבנטי ביותר לענייננו הנו המאמר הבא: בובר, מ. (1931) "הערות לרעיון הקיבוצי", בתוך *נתיבות באוטופיה*.

בהיקף המעגל יסתכלו לאותה נקודה העומדת במרכזו, המייצגת בסיס ידע והזדהות משותף. אין משמעות קיומה של נקודה מרכזית אחידות המבטלת את הניגודים ומוחקת את המגוון, אלא אחדות המכילה מגוון דעות ואורחות-חיים העומדים בזיקה לנקודה מרכזית משותפת, בזיקה לרעיון משותף. למעשה, רק שילוב הידיים והשיחה המתמדת בין העומדים בנקודות שונות במעגל הם המאפשרים להם לתפוס את התמונה בצורה רחבה, ולהניע תהליכים משמעותיים במשותף. אלא שיש להעניק ממשות לאותו דימוי מטאפורי של 'מרכז', ואת זה ניתן לעשות ע"י קבוצות שישמשו כ'נושאי הרעיון' ופיצו אותו בחברה – מה שנקרא 'סוכני שינוי' בשיח העכשווי.

סיווג הקהילות

גרעינים תורניים

הגרעינים התורניים הנם יצירה של הציבור הדתי-לאומי, והם התהוו בתוך ההקשר המסויים והייחודי של ציבור זה – על שלל המחלוקות והפילוגים הפנימיים שבתוכו. בתור ציבור שרואה עצמו כשליח הנושא רעיון ובשורה לעם ישראל, הציבור הדתי החל להקים מפעלים לאומיים שונים החל משלהי שנות ה-60 לערך. חלקם שנויים במחלוקת, כגון מפעל ההתיישבות ביהודה, שומרון וחבל עזה, וחלקם נחשבים לנכס צאן ברזל של החברה הישראלית – כגון השירות הלאומי בקרב בנות הציבור הנ"ל והשירות הצבאי המשמעותי בקרב בניו. מפעל הגרעינים התורניים לא עורר מחלוקות בראשית דרכו, אך בשנים האחרונות ניתן למצוא מקומות בהם הוא מתנגש עם זרמים אחרים בחברה הישראלית.

לעתים קרובות עולה הטענה שהגרעינים התורניים הנם הנסיון לאזן, ואולי אפילו לכפר, על הנתק שנוצר בין הציבור הדתי-לאומי לבין כלל החברה הישראלית בשל התמקדותו במפעל ההתנחלויות. אך לטענה זו אין הרבה על מה לסמוך שכן מבחינה כרונולוגית תופעת הגרעינים התורניים החלה ממש במקביל לראשית ההתנחלויות, ועל-אף שהיא לא צמחה באותו קצב היא הגיעה לנפח משמעותי ביותר והיתה למעשה חיל החלוץ של ההתיישבות הקהילתית-משימתית בעיירות הפיתוח עד שלהי שנות ה-80, ועד היום הגרעינים התורניים למיניהם הנם הגופים המאורגנים המשמעותיים ביותר במרבית העיירות הנ"ל.

המנעד של הגרעינים התורניים נע בין 'גרעיני נוכחות', שרואים את עיקר השפעתם בעצם ההתיישבות במקום מרוחק או מאותגר כזה או אחר, ולרוב אלו יהיו גם הגרעינים הגדולים ביותר (אולי גם בגלל שדרישותיהם מחבריהם מינימליות); לבין 'גרעינים משימתיים'. גרעיני הנוכחות יכולים להוות כלי מרכזי בהעברת אוכלוסייה חזקה לפריפריה, ובמרבית המקרים אכן נודעת להם השפעה משמעותית על קהילת היעד. הגרעינים ה'משימתיים' הנם בהכרח גם גרעיני נוכחות, אלא שבנוסף הם פועלים גם באופן אקטיבי לשינוי המציאות בה בחרו להתיישב – בתחומי הקהילה, החינוך, שיפור פני העיר והשכונה, חיזוק הזהות היהודית ועוד. מספר הגרעינים מוערך בכ-40 עד 50 קבוצות ברחבי הארץ, המקיפות כ-7,000 בני אדם.

קיבוצים עירוניים

הקיבוץ העירוני הראשון, 'ראשית', הוקם בשנת תשל"ט (קיץ '79) בשכונת הבוכרים בירושלים ומאוחר יותר עבר למתחם הנורית שבשכונת קרית-מנחם בירושלים. על-פי הגדרת המשפחות

המייסדות המטרה היתה להקים קהילה שיתופית של דתיים וחילונים, מתוך שאיפה לעבור מ'ייבוש ביצות' באדמה ל'ייבוש ביצות חברתיות' ולכן הוחלט להקים קיבוץ משימתי בעיר.⁵ בשנת תשנ"ב (92') התפלג הקיבוץ ומשפחתו של הושע בן-שלום, ביחד עם ארבע משפחות נוספות, עזבו לשכונת גילה והקימו שם קיבוץ חדש בשם 'בית ישראל'. הקבוצה הבסיסית, שחיה חיי שיתוף, נותרה יציבה למדי עד היום (כיום היא מונה 6 משפחות) אבל סביבה התגבשה קהילה רחבה ומגוונת המונה כ-40 משפחות ומספר דומה של רווקים ורווקות, וכן כ-35 תלמידי מכינה שמתגוררים בדירות של הקיבוץ. בשנת תשמ"ז (87') הוקמו שני קיבוצים נוספים: 'מגוון' בשדרות ו'תמוז' בבית-שמש כך שבסה"כ ישנם ארבעה קיבוצים עירוניים מבוססים וותיקים בארץ. איננו כוללים בקטגוריה זו קומונות עירוניות של תנועות הנוער, בהן נדון בנפרד, וכן קיבוצים עירוניים חדשים שמוקדם מדי לשייכם לקטגוריה זו. עם זאת, יש לכלול בקטגוריה זו גם את הרשת החדשה יחסית של קהילות שיתופיות עצמאיות, כגון קהילת 'קמה' בבאר-שבע, שהתאגדו במסגרת 'מעגל הקבוצות', ממנו פרשו בסופו של דבר תנועות הנוער הגדולות. כיום מאגד הפורום כמה עשרות קהילות וקבוצות בגדלים שונים, ובנוסף הוא יוזם הקמת קהילות חדשות ברמות שונות של שיתוף.

כמו תנועות הבוגרים, הקיבוצים העירוניים מבקשים לקחת רעיון ותיק יחסית – הקיבוץ – וליישמו במציאות החדשה באופן רלבנטי ומשמעותי. השינוי מתחיל בשאלת המיקום, ולכן הופך את הנושא לראוי לטיפול ומחקר גם בהקשר הגיאוגרפי. הקיבוצים העירוניים מכילים בתוכם את התובנה שפריפריה איננה מושג מרחבי בלבד, אלא גם מושג מעמדי-תרבותי ולכן ניתן למצוא 'ביצה חברתית' גם בלב עיר הבירה. הקיבוצים העירוניים עוסקים בפרויקטים חינוכיים וקהילתיים שונים.

תנועות חיים

תנועות החיים החלו להתהוות באמצע שנות ה-80 של המאה הקודמת, בהתחלה בקרב בוגרי תנועת הנוער העובד והלומד ובעקבותיה הלכו מאוחר יותר גם התנועות 'השומר הצעיר' ו'המחנות העולים'. כיום מהוות תנועות הבוגרים את אפיק ההגשמה המרכזי של תנועות הנוער. חלק מהגרעינים עדיין מנותבים לקיבוצים, אך זאת בשביל לעסוק בחינוך בקיבוץ היעד ובמועצה האזורית הקשורה אליו, וכבר לא בכדי להתערות בקיבוץ עצמו כחברים מן המניין ולעסוק בחקלאות או באחד מענפי המשק האחרים.

כיום מקיפות תנועות הבוגרים כ-3,000 חברים (מתוכם קרוב ל-75% מהנוע"ל) ולמעלה ממאה קבוצות שונות ברחבי הארץ (כאשר גודל קבוצה יכול לנוע בין 3-4 חברים עד מעל 20). הן התהוו בצורה מתוכננת מראש ופועלות לפי משנה חברתית, חינוכית ואידיאולוגית סדורה המועברת בין חברי התנועה בסמינרים, ימי עיון, פעולות וכתביה. כל התנועות פועלות במרכזי האוכלוסייה המבוססים כשם שהן פועלות בפריפריה הגיאוגרפית, מתוך מטרה להשפיע על פני החברה הישראלית בכלל בכיוונים שהן רואות לנכון (בדומה לגרעיני המשימה התורניים מן הסוג השני).

⁵ "ראשית", הדים (129), אב תשמ"ז (אוגוסט 1987).

קהילות צעירים

קהילות הצעירים הנן התופעה החדשה ביותר בנוף הקהילתי המתחדשת. מדובר בהתארגנויות ספונטניות של צעירים, בעיקר סטודנטים, לחיים במבנה קהילתי לצד עשייה חברתית התנדבותית. על-פי עדויות חברי קהילות שכאלו עולה שהמניע המרכזי למהלך שכזה הנו רצון להתגבר על הבדידות והניכור שבחיים הפוסט-מודרניים, ובייחוד כאשר מדובר בצעירים ורווקים אשר עשויים למצוא את עצמם בודדים במיוחד בשנות הלימודים המפרכים לתואר הראשון.

קהילות הצעירים מנסות לתת מענה למצוקה זו, לצד תרומה לקהילה הסובבת בד"כ. על-פי המידע באתר שח"ף: "עד לפני פחות ממאה שנים החברות האנושיות בכלל והיהודיות בפרט התארגנו בקהילות, אשר היוו את מרכז חיי האנשים בכל התחומים. קהילות הצעירים יונקות מהמסורת האדירה הזו".⁶ לרוב לא מדובר בקהילות שיתופיות במובן הכלכלי, וכמו-כן בדרך-כלל מדובר בקהילות זמניות או עם חברים זמניים. הן אינן מחויבות לקודים מסויימים של התנהגות, והקהילות שלהם יכולה להתבטא באירוע חודשי ותו לא, ועד לערבי למידה קבועים ועשייה חברתית משותפת. עם זאת, חלק מהקהילות כבר החלו מתבססות, ובירושלים למשל אחת המטרות המוצהרות של פרויקט קהילות הצעירים שמובילה עמותת 'רוח חדשה' הנו השארת צעירים למגורי קבע בעיר, גם לאחר סיום לימודיהם האקדמיים.⁷ ארגון נוסף הפועל בתחום הנו 'איילים', המקים כפרי סטודנטים בפריפריה מזה מספר שנים ומקיף כ-500 סטודנטים (ונרחיב לגביו בהמשך).

במקביל החל גל של גרעיני התיישבות המיועדים לנגב ולגליל, המגובה (ואף נוצר בחלקו) על-ידי תנועת 'אור משימות לאומיות', שגם אותו ניתן להכליל במסגרת 'קהילות הצעירים' אם כי מדובר באנשים מבוגרים יותר ובעלי משפחות. אלא שלא כל הגרעינים הללו יכולים להיחשב כקהילות ייעוד שכן חלקם אינם אלא קבוצות רכישה. עם זאת, מודל קהילתי זה הנו הרלבנטי ביותר לקידום עבור התאחדות הסטודנטים כגוף צעירים, והוא מסוגל להקיף הן קבוצות דתיות, הן קבוצות לא-דתיות והן קבוצות מעורבות.

קהילות בני מקום

קהילות 'בני מקום' הן קהילות שחבריהן גדלו למעשה בקהילות היעד. כאן עשויה לעלות השאלה: מה, אם כך, הופך אותם לקהילת ייעוד במקום דור המשך של הקהילה המקורית? אם נתבונן באחת הדוגמאות הבולטות בתחום נבין את השוני.

אחרי פסח תשס"ה (מאי 2005) הוקם הגרעין הראשון ברשת 'הנני'. גרעינים אלו הנם גרעינים של עולים מאתיופיה (אך חברים בהם גם ישראלים ותיקים), שצמחו בשכונות מצוקה של בני הקהילה האתיופית בארץ ולאחר מסלול הכשרה כלשהו (לרוב באקדמיה ו\או בצבא, וכן בישיבות הסדר ומכינות קדם-צבאיות) החליטו להתגבש כקבוצה ולחזור לשכונות עצמן בכדי לפעול לשיפור המצב בהן. המסלול הטבעי של חברי 'הנני' היה יכול להיות דווקא להמשיך

⁶ <http://www.kehilot.info/index.php?option=com_content&task=view&id=215&Itemid=497>

[כניסה אחרונה: כ"ט חשוון תש"ע (16.11.09)]

⁷ ראו באתר העמותה: <<http://www.new-spirit.org.il/he/node/60>> [כניסה אחרונה: כ"ט חשוון תש"ע (16.11.09)].

'ולהתקדם' לכיוון משרות בכירות בצבא, בשירות הציבורי, בעולם העסקים וכיוצ"ב. אך הם הציבו לעצמם למטרה לפעול לשילובה של הקהילה האתיופית כ'שחקן שווה' בחברה הישראלית, כהגדרתם.

המוטיבציה המרכזית להקמת גרעינים כאלו, דווקא מ'בני המקום', באה לאור האכזבה העמוקה מפרוייקטים על-גבי פרוייקטים שהושקעו בקהילה האתיופית, בגיבוי תקציבי עתק, אך עם תועלת מועטה בלבד. ישנן עוד מספר דוגמאות לקהילות 'בני מקום' הנמצאות בשלבים כאלו ואחרים של התהוות, אך אין ספק שרשת 'הנני', המונה כיום שמונה גרעינים המכילים למעלה מ-300 איש, הנה הגדולה והמובילה שבהן.

ארגון ומסד

גופים פרטיים

קרן אור

הקרן הוקמה בשנת תשס"ד (2004) ע"י משפחת נאור במטרה לסייע לנוער במצבי סיכון במדינת ישראל. סמוך להקמתה זכתה הקרן במכרז ממשלתי להפקת תכנית לסיוע לנוער בסיכון, ובמהלך חיפושה אחר שותפים ליישום הפרויקט בפועל התוודעה לעולם הקהילות. בהתחלה התמיכה ניתנה לקהילות על-בסיס מפעליהן השונים הנוגעים ישירות לבני-נוער בסיכון, אך כבר בשלבים מוקדמים זיהו ראשי הקרן את הפוטנציאל העצום הטמון במהלך הקהילות כולו ובחשיבותו, והוסיפו גם תמיכה כללית בהקמת קהילות על-פי קריטריונים מסויימים. למשל – הקרן תומכת אך ורק בקהילות בהתיישבות העירונית. כיום תומכת הקרן בכ- 60 קהילות שונות, מכל הסוגים.

התובנה המרכזית שהובילה לשינוי הנ"ל היתה שלקביעות הקהילות במקומותיהן יש חשיבות עצומה בכל הקשור לטיפול בנוער. זאת בשונה מפרוייקטים של עמותות ותנועות נוער, מעוררי-השראה ככל שהיו, שנוטים להופיע ולהיעלם בהתאם למצב הכספי של העמותה/התנועה ובהתאם לשיקולים מערכתיים שלה שאינם קשורים לאיזור הספציפי. כיום קרן אור הנה הגוף הפרטי המשמעותי ביותר שתומך בקהילות, ביוזמתה הוקם גם מרכז 'קהילות שח"ף' והיא תמשיך ללוות את רשת הקהילות גם בגלגול הבא שלה (על רשת הקהילות ראו להלן עמ' 14).

אור משימות לאומיות

תנועת 'אור' הנה עמותה שהוקמה בשנת תש"ס (2000) ע"י מספר חברים מהגרעין שהקים את היישוב סנסנה שלמרגלות הר חברון.⁸ משנוכחו החברים עד כמה קשה להקים יישוב במדינת ישראל הם החליטו להקים עמותה שמטרתה קידום העברת אוכלוסיה לפריפריה, ומתן סיוע ישיר וממשי לקבוצות וליחידים המתארגנים לשם כך – בין בהקמת יישוב חדש ובין בהשתלבות ביישוב קיים. תמ"א 35, שקבעה שלא תאושר יותר הקמה של יישובים חדשים בתחומי המדינה, במטרה לעבות ולחזק את היישובים הקיימים (וכן לשמור על שטחים פתוחים), תפסה את תנועת אור במהלך נסיון ליישב קבוצה בצפון הגליל ביישוב האקולוגי החדש 'נורית'. הקשיים שנערמו על המהלך הביאו בסופו של דבר לביטולו, ומשם ואילך הוחלט בתנועת 'אור' להפסיק עם הקמת יישובים חדשים ואכן להתרכז אך ורק בהבאת קבוצות ויחידים ליישובים קיימים. גזרת הפעולה של התנועה הנה דרומית לרחובות וצפונית לחדרה פחות או יותר, בשטחים שאינם

⁸ ראו: <www.or1.org.il> [כניסה אחרונה: כ"ט חשוון תש"ע (16.11.09)].

שטחי נדל"ן מבוקשים על-פי הגדרתה. כמו-כן התנועה איננה עוסקת כלל בהתיישבות מצידו המזרחי של הקו הירוק.

תנועת 'אור' מספקת לגרעינים וליחידים הפונים אליה סיוע מגוון ויעיל הכולל ליווי אישי וחברתי, סיוע באיתור מקומות מגורים, ייעוץ והכוונה, מציאת תעסוקה וקשר עם גורמים ממשלתיים. גרעינים רבים מעידים שללא עזרתה של תנועת אור סביר להניח שלא היו מצליחים להגשים את המהלך בשל הקשיים הביורוקרטיים וקשיים נוספים. עד כה הקימה התנועה שישה ישובים חדשים בנגב ובגליל (מצפה אילן, חרוב, מרחבעם, באר מלכה, גבעות בר וסנסנה), יושבה עשרות גרעינים ביישובים קיימים (בסה"כ כעשרת אלפים מתיישבים) ופיתחה פרויקטים רבים בישובים (כגון גני ילדים, מבני ציבור ועוד).

רשתות הגרעינים התורניים

הנסיון לאגד את הגרעינים התורניים עבר מספר גלגולים, שכל אחד מהם הותיר את הרושם המיוחד לו. הנסיון הראשון התרחש באמצע שנות ה-90 כאשר הגרעינים התורניים בירוחם, בית שמש, אילת, דימונה ובאר-שבע הקימו ארגון בשם גחל"ת: "גרעינים חינוכיים לעיירות הפיתוח". הרשת לא החזיקה מעמד זמן רב והתפרקה בשל מחלוקות פנימיות, וחלק מהגרעינים חברו לרשת 'שעלי תורה' הקיימת עד היום, בראשות הרב רחמים נסימי (המכילה כיום כ-13 גרעינים). עמותת 'שעלי תורה' פועלת מזה כ-20 שנה ומובילה רשת של גרעיני מחנכים העוסקים במקביל גם בפעילות חסד בעיירות הפיתוח. בשונה מרשתות אחרות 'שעלי תורה' פועלת בעיקר בשיטת הצמיחה הפנימית, ומקימה גרעינים חדשים שיצטרפו לרשת במקום לרשת גרעינים קיימים ולא גרעינים שקמו באופן עצמאי.

לאחר מכן, בשנת תשנ"ז (97'), הוקמה קרן 'מורשת' בראשות הרב מרדכי אליהו (הרב הראשי לישראל לשעבר) שבשיאה איגדה 40 גרעינים שהכילו כ-700 משפחות. הקרן דגלה בהקמת גרעינים סביב כוללי אברכים, ואף סיפקה מלגות לתלמידי וראשי הכוללים, אלא שכאן כנראה גם נעוצה הסיבה לנפילת הקרן שכן תוך פחות מעשור נקלעה הקרן לקשיים כלכליים שהביאו לסגירתה המוחלטת (בשנת תשס"ה – 2005). את מקומה תפסה באופן חלקי קרן בשם 'הקרן להתחדשות קהילות', בראשות הרב דניאל טרופר, יו"ר ארגון 'גשר'. הקרן מקיפה כיום כ-44 גרעינים תורניים ומספקת להם סיוע מתמיד ורישות חברתי. הקרן, הידועה בד"כ בשם 'קרן קהילות', פועלת גם לרישות קהילות קיימות וגם להקמת קהילות חדשות המצטרפות לרשת הקיימת.

איילים

ארגון נוסף שעלה על המפה בעשור האחרון ועוסק בהקמת קהילות הנו עמותת 'איילים', העוסקת בהקמת התיישבויות סטודנטים בנגב ובגליל. העמותה הוקמה ע"י חבורת צעירים בשנת תשס"ב (2002) במטרה "לחזק את מפעל ההתיישבות והמעורבות החברתית בנגב ובגליל". על-פי אתר העמותה⁹ היא עוסקת גם בטיפול ערכים כגון חיבור בין אדם לאדמה ובין האדם לחברה. דרך הפעולה המרכזית של העמותה הנה הקמת כפרי סטודנטים, חלקם במרחב

⁹ ראו: <www.ayalim.org.il> [כניסה אחרונה: כ"ד אב תש"ע (04.08.10)].

הכפרי וחלקם המרחב העירוני, שבתמורה למילגה מקיימים פעילות חברתית והתנדבותית באיזורם, כאשר חלק מן המטרה הנו להביא גם להתיישבות קבע בנגב ובגליל. נכון להיום 'איילים' מפעילה כ-500 סטודנטים בעשר קבוצות, ועדיין מוקדם לקבוע האם לפרויקט יש השפעה משמעותית ארוכת-טווח במובן הדמוגרפי על איזורי הפריפריה.

הג'וינט

ארגון הג'וינט ידוע במפעליו הרבים, וביניהם גם מרכזי הצעירים אליהם התייחסנו בשערים העוסקים בהסדר צעירים כולל ותעסוקה לצעירים. משיחות עם גורמים בכירים בארגון נודע לנו שהארגון בוחן כעת לעומק את נושא קהילות הייעוד והתמיכה בהן. במידה ויכנס ארגון הג'וינט לתחום יש לצפות לתרומה משמעותית שלו למהלך, ויש לשקול זאת במסגרת שיתופי-הפעולה העתידיים הצפויים בהם נדון בהמשך.

מרכז קהילות שחיף

'מרכז קהילות שחיף' הוקם בשנת תשס"ו (2006) על-ידי הקרנות התומכות בקהילות העובדות עם ילדים ונוער בסיכון (ובעיקר קרן אורן, וכן קרן גאנדיר). המרכז הוקם בכדי לסייע לקהילות בהתארגנות משותפת, קבלת סיוע מקצועי, החלפת רעיונות וכן ייעול הקשר עם הקרנות. המטרה לכתחילה היתה להביא את הארגון בסופו של דבר לרמת גוף עצמאי ואז לנתק אותו מהקרנות מבחינה פורמלית ולהעבירו לישות ארגונית בניהול ואחריות חברי הקהילות עצמם (כאשר הקרנות משמשות כ'חוג הידידים' של הגוף החדש).

המהלך החל לקרום עור וגידים במהלך תשס"ט (2008-09), הוכרז רשמית בכנס הקהילות השנתי שהתקיים בלוד בקיץ תשס"ט, ויצא לדרך בועידת נציגים שהתכנסה בתחילת חשון תש"ע (סוף אוקטובר 2009). בכנס האחרון נבנו מספר צוותי עבודה שתפקידם לברר את זהות הקהילות המשתתפות (שאלה שעסקנו בה בחלק הקודם), את חזון הרשת וכן לקדם בניית כלים מעשיים לצורך תיפקוד הרשת. המטרות המסתמנות של הרשת הנן בעיקר מינוף כח הקהילות ככח מאורגן, ויצירת רישות שיאפשר שותפויות מקומיות, החלפת ידע, מענה מיטבי למשברים משותפים וכדומה. הרשת צפויה לשחק תפקיד משמעותי בכל הקשור לקהילות הייעוד בארץ, ולכן גם היא רלבנטית במידה רבה לשיתופי הפעולה שתיצור ותקדם התאחדות הסטודנטים.

הממסד הממשלתי

מספר חלקים בממסד הממשלתי מעורבים בהתקדמות הקהילות באופן ישיר, בעיקר על-ידי תמיכה תקציבית. הגופים המרכזיים הרלבנטיים לענייננו הנם:

משרד ראש הממשלה, אשר תחתיו פועלת החטיבה להתיישבות מבחינה תקציבית, אם כי מבחינה רשמית היא עדיין שייכת לסוכנות היהודית. במשרד ראש הממשלה יושב גם 'יועץ ראש הממשלה לענייני התיישבות' (בשנים האחרונות זהו עוזי קרן) המשמש שותף מוביל בחלק מתהליכי ההתיישבות. במקביל פועל גם המשרד לפיתוח הנגב והגליל, שהוקם על-פי החלטת ממשלה בתשס"ה (2005) במטרה "לקדם ולפתח את הנגב והגליל ולהציבם בראש סדרי

העדיפויות של מדינת ישראל.¹⁰ המשרד הקים את 'הרשות לפיתוח הנגב והגליל' שמשמשת כזרוע הביצועית ליישום מדיניות המשרד, שעיקרה פרויקטים רוחביים ועתירי-תקציב לקידום תחומי החינוך, התיירות, התעסוקה והתרבות בנגב ובגליל. בתשתית העשייה נמצאת השאיפה למשוך אוכלוסיה לאזורים אלו, והשר סילבן שלום העומד בראש המשרד הכריז לאחרונה כי מטרתו להביא 600,000 תושבים חדשים לנגב ולגליל בעשור הקרוב.¹¹ הדברים נאמרו בישיבתה הראשונה של ועדת השרים לנגב והגליל, ובה התקבלה גם החלטה משמעותית מאוד הנוגעת לעניינה של עבודה זו באופן ישיר, ויכולה להעיד גם על השינוי שחל בתפיסת הממסד את תפקידו. נוסח ההחלטה הנו כדלהלן:

לפעול להקמת גרעיני התיישבות חדשים ביישובי הנגב והגליל על מנת לחזק את ההתיישבות הקיימת ביישובים ולהוות בסיס להתיישבות קבע.
לתמוך בהקמת הגרעינים באמצעות יצירת פתרונות למגורים בשכירות (קידום תהליכי תכנון מתאימים, ביצוע תשתיות והצבת מבנים מתועשים). לאחר ההקמה, הגרעינים יפעלו ויתרמו תרומה חברתית וקהילתית במקום מגוריהם ובמרחב. לגרעינים יוקצו תקציבים לסיוע בפעילות זו.

מדובר בהחלטה החורגת מאופן הפעולה הרגיל של הממשלה כלפי הנגב והגליל עד כה, ואולי כלפי משימות לאומיות בכלל. במקום להשקיע אך ורק ביצירת תשתיות והקמת מוסדות, בוחרת כאן הרשות המבצעת לחזק ולעודד פעילות המתהווה מלמטה. מדברי הרקע שנוספו להחלטה ניכר שמנסחיה מכירים ומבינים היטב את תופעת הקהילות, לפחות בהיבט ההתיישבותי, והם אכן מעוניינים לסייע לה. השר שלום עצמו אמר לגבי ההחלטה:

מדובר בהחלטה דרמטית שתוביל לשינוי חברתי אמיתי בנגב ובגליל. גרעיני ההתיישבות זו הציונות החדשה. תוכנית זו תאפשר לנו להביא מאות תושבים מהמרכז לישובים בנגב ובגליל. המעבר של צעירים יפיח רוח חדשה ביישובים שזקוקים לאוכלוסיה חדשה ועובדת. בכוונתי כשר לפיתוח הנגב והגליל להניע כבר בזמן הקרוב את התהליך שיחולל שינוי חברתי דרמטי ויסייע לצמצום הפערים בין המרכז לפריפריה. ההחלטה שהתקבלה היום בוועדה היא צעד חשוב למימוש הקמתם של גרעיני ההתיישבות.

מאחורי החלטה זו עומדים גם מעשים בפועל ואכן בשלהי תשס"ט ובתחילת תש"ע קיבלו מספר גרעינים בצפון-מערב הנגב (הידוע יותר כ'עוטף עזה') מחנות קרוואנים זמניים בכדי שיוכלו להשתלב באיזור תוך כדי עבודה על בניית הקבע. בנוסף מקבלים הגרעינים תקציב לפיתוח חברתי מטעם החטיבה להתיישבות וסיוע רב בכל הקשור לחבלי הקליטה באיזור (בסה"כ מדובר בהשקעה של עשרות מיליוני שקלים).

שתי זרועות נוספות של הממשלה הנוגעות להתפתחות הקהילות הן משרד החינוך ואגף נוער, נח"ל ומשימות לאומיות במשרד הביטחון. משרד החינוך נוגע לעבודתן של הקהילות במוקדים

¹⁰ כך על-פי אתר המשרד תחת הלשונית 'אודותינו', בכתובת: <<http://www.vpmo.gov.il>> [כניסה אחרונה: כ"ט חשוון תש"ע (16.11.09)].

¹¹ ראו ההודעה, וכן נוסח ההחלטה שתובא להלן, בכתובת: <<http://www.vpmo.gov.il/Index.asp?ArticleID=424&CategoryID=211&Page=1>> [כניסה אחרונה: כ"ט חשוון תש"ע (16.11.09)].

רבים, שכן בסופו של דבר רבות מפעילויותיהן ממלאות למעשה את הריק שהמשרד הותיר אחריו בעבודה עם אוכלוסיות מצוקה. אך בהקשר לפיתוח הקהילות עצמן כוונתנו בעיקר למנהל חברה ונוער האחראי בין השאר על החינוך הבלתי-פורמלי ועל תיקצוב תנועות הנוער (המנהל פועל מול מועצת תנועות הנוער המהווה את הגוף היציג של התנועות). כפי שהסברנו (ראו עמ' 18 לעיל), תנועות הנוער הן אחד ממנועי הצמיחה המרכזיים של תנועת הקהילות. אופיין הממוסד והרחב מאפשר להן לגייס חניכים רבים ולהניע אותם באופן מאורגן לקראת חיי קהילה משימתיים בפריפריה הגיאוגרפית. אלא שפעילות התנועות דורשת משאבים רבים ותמיכתן העיקרית מגיעה ממשרד החינוך. מעדויות מפי פעילים מרכזיים במספר רב של תנועות נוער שנאספו לצורך מחקר זה, עולה כי המשרד מקצץ בעקביות בתקציבי תנועות הנוער ומצר את צעדיהן, ולמעשה כיום ברור בדיעבד שמהלך הקמת תנועות הבוגרים היה קרש ההצלה של תנועות הנוער עצמן, שכן תנועות הבוגרים מספקות כח אדם הפועל בהתנדבות לאורך שנים לצורך תיחזוק תנועת הנוער, בעוד שאילו היה על התנועות ה'כחולות' להחזיק מנגנונים אלו במשרות מלאות הן היו קורסות או נאלצות להצטמצם באופן דרסטי.

במקביל עובדות תנועות הנוער בעלות תנועות הבוגרים באופן מתמיד מול האגף הנ"ל במשרד הביטחון ומול מרכז הנח"ל בצה"ל, שאחראים על גיוס גרעיני הנח"ל והבאתם לפרק המשימה. ברור לכל שללא שירות משמעותי ומשותף בנח"ל אין לתנועות הבוגרים עתיד שכן מעטים הגרעינים שישדרו פירוד של שלוש שנים וישונו להתאחד לאחר הצבא לחיי קהילה משימתיים מחדשים. אלא שגם מסלול זה נמצא בנסיגה מתמדת בעשור האחרון ומופעלים לחצים רבים לצמצומו ואף לסגירתו.

היבט שלישי של המעטפת הממסדית הנו הרשויות המקומיות, מולן עובדות הקהילות באופן יומיומי. מרבית הרשויות מקדמות בברכה את הגעתם של גרעינים לתחומן, חלקן אף מסייעות להם בפועל (כגון ע"י מתן מגורים מזולים או משרות ציבוריות) ויש מהן שאפילו מנהלות מאבק ותחרות מול רשויות אחרות לצורך הבאת גרעין. הגרעינים מהווים חיזוק משמעותי לאוכלוסיה המקומית, מסייעים בפרייקטים קהילתיים ואף יכולים להוות מוקד משיכה לאוכלוסיה מבוססת נוספת. במקרים מסויימים נכנסים הגרעינים למקומות בהם הרשות המקומית מתפקדת רק בקושי, כגון בעיר לוד, ושם הם מחליפים למעשה חלק מתיפקודיה. כפי שהצענו בשער העוסק בדיוור, יש להעביר סמכויות רלבנטיות מהרשויות הממלכתיות למקומיות במקרים בהם להיכרות הקרובה עם השטח יש יתרון על-פני ההסתכלות המערכתית הכללית. הדבר נכון גם לתחום הקהילות.

השפעה נתונה וצפויה של התופעה

מידת הצלחתם של הגרעינים עוד תיבחן בודאי בעשורים הבאים, אך כבר עכשיו ניתן להצביע על מספר הישגים. מבחינה דמוגרפית תרמה ההתיישבות האידיאולוגית לעיירות הפיתוח מאות משפחות מבוססות מבחינה סוציו-אקונומית. כאמור, למספר גרעינים ותיקים משתייכות למעלה ממאה משפחות. תרומה נוספת שכבר קיימת היא בתחום העשייה החברתית. על פי נתוני שח"ף, גרעיני ההתיישבות בעיירות עוסקים בכמאה וחמישים פרויקטים חברתיים וחינוכיים. כ-7,150 איש מקבלים שירות קבוע במסגרת פרויקטים אלו, ויותר ממאה אלף איש משתתפים מדי שנה בפרויקטים חד-פעמיים. בנוסף, חיזקו הגרעינים את העיירות בהן הם התיישבו בתחום החינוך באמצעות תגבור כוח האדם המקומי להוראה. בתחום הדימוי, עדיין קשה להעריך את תרומתה של ההתיישבות האידיאולוגית לעיירות הפיתוח, אם כי ברור שהבחירה של אוכלוסייה חזקה ממרכז הארץ להתיישב בעיירות הפיתוח, מציבה אלטרנטיבה של הגירה חיובית לתופעת ההגירה השלילית מהעיירות, ובכך אין ספק שישנה תרומה לדימוי המקומי.

מטא-השפעה חברתית של התופעה

שאלה נוספת, ומנקודת-מבט רחבה יותר, הנה האם אכן מדובר בתהליך של יצירת מרכז חברתי חדש, 'גרעין קשה' במונחיו של מרטין בובר? **גישה ראשונה** לשאלה זו, העולה מתשובותיהם של חלק מהנשאלים, טוענת שהכיוון איננו יצירת מרכז חדש אלא תהליך הפוך. הגרעינים מהווים חיזוק 'מלמטה' (grassroots) של הקהילות בישראל, שעברו משברים קשים עם תהליכי האוטומיזציה וההפרטה של החברה הישראלית. גישה זו מתחילה מנקודת מוצא האומרת שהתקופה המודרנית חלפה לה, ועמה האידיאולוגיות שייצגו אותה, אבל בעיקר המבנים החברתיים שרווחו בה. לפי גישה זו אין עוד מקום למבנים הישנים של מרכז והיקף, גרעין 'נושא רעיון' לעומת שוליים החיים ברמות משתנות של זיקה לרעיון. לפי גישה זו אנו בעיצומו של מעבר ממודל פירמידה למודל רשת. לדידם זהו מאפיין נוסף של תופעת 'המגזר השלישי' הלוקח אחריות במקומות בהם המדינה התפרקה מאחריותה (עיירות הפיתוח, נוער בסיכון, שמירת הסביבה וכיוצא ב – ויש גרעינים השותפים לארגון 'השומר החדש' ובכך ממלאים את הריק שנוצר אפילו בתחום הביטחון האיש). לפי גישה זו על הגרעינים למצוא נקודות חוזק בקהילות עצמן מחד, ולאתר אתגרים הדורשים את התערבותן מאידך, ואז תוכל להיווצר רשת של קהילות עצמאיות ומחוברות לשטח לעומת המצב הקודם של קהילות הייעוד בישראל בו המדינה יצרה תלות של הקיבוצים בה והובילה את התהליך מלמעלה (או שמא נכפתה תלות זו עליה ע"י

הקיבוצים שנציגיהם היו בשלטון, אך דיון זה חורג מתחומנו כרגע). על כל פנים, התהליך הנוכחי מציע חלופה ליחידים ולקבוצות קטנות, ולא יוצר קולקטיב כלל-חברתי חדש שיכול להפוך לכח מניע בפני עצמו. גם אין זו מטרתו בהכרח, שכן לפי חלק מאנשי הקהילות המטרה הנה לספק פתרונות נקודתיים למצוקות אמיתיות ע"י פעילות מקומית משמעותית וללא יומרות מעבר לכך.

גישה שנייה, העולה בעיקר מתוך תצפיות וקריאה בטקסטים של ארגונים וקהילות, כן רואה בקהילתיות המתחדשת מצע לצמיחה של גרעין קשה חדש שיחליף את התנועה הקיבוצית, אלא שלפי גישה זו הגרעין הקשה יפולח באופן אנכי ולא באופן רוחבי. כלומר, הוא יורכב בסופו של דבר מקבוצת אוכלוסייה הומוגנית כלשהי שתהיה בעלת ההשפעה הגדולה ביותר על האווירה הציבורית, החברה, החשיבה, האמנות, הצבא וכיוצ"ב – בדומה לתנועה הקיבוצית. ההתארגנות כרשת של קהילות היא שתיתן לאותה קבוצה את הכח והיכולת לתפוס מקום מרכזי בחברה, כאשר רשתות מקבילות שאינן רחוקות מעמדותיה של הקבוצה המרכזית יתמכו בה ויקדמו את מיקומה ככזו (בעוד רשתות חברתיות אחרות עשויות להילחם בה, כפי שנראה בגישה הבאה). כך, למשל, תופסות את עצמן חלק מתנועות הבוגרים של תנועות הנוער, המבקשות להמשיך את ההגמוניה של התנועה הקיבוצית ולחדשה אם כי באופנים שונים, בכלים שונים ובצורה מעודנת יותר ומחוברת לשטח ולא מתוקף האחיזה בהגה השלטון. במקביל, כך תופסת את עצמה מרבית הציונות-הדתית, על-אף השסעים והפילוגים הפנימיים שלה עצמה. אלו גם אלו רואים בקהילות שהם מקימים ברחבי הארץ סוכנים משמעותיים (ולמעשה המשמעותיים ביותר) להפצת רעיונותיהם וביסוס השפעתם על החברה. אלו גם אלו, זאת חשוב לציין, רואים את עצמם כנושאי בשורה משמעותית לחברה הישראלית, ובכלל, ומטרתם הכנה הנה תיקון חברתי ועולמי ולא קידום אינטרסים אישיים ומפלגתיים. קשה למצוא עדויות לכך שמדובר במסכת של אינטרסים פוליטיים ונסיון לצבור כח אישי, ולמעשה ישנן עדויות רבות למקרים הפוכים בהם דמויות ציבוריות שונות ניסו ליצור זהות בין לבין רשת הקהילות בכדי לזכות לקידום פוליטי, אך אנשי הקהילות עצמם דחו דמויות כאלו מכל וכל על-אף הצורך בחיבור לאנשי ציבור בעלי-השפעה בכדי לקדם אינטרסים חברתיים מקומיים. בנוסף, אין באג'נדה של אף אחת מהרשתות הקיימות איזכור כלשהו לכוונה להתארגנות לצבירת כח פוליטי בעתיד. יתכן שבעתיד המצב ישתנה, בעיקר בדור השלישי כפי שקרה בקיבוצים, אך אין הכרח בדבר.

הגישה השלישית הנה במידה מסוימת המשך הגישה השנייה, אלא שהיא לוקחת חלק מהנחותיה למסקנות עד הקצה. ההתוודעות לגישה שכזו באה דרך שיחות נקודתיות וכן דרך תצפית בדינמיקה המתפתחת ברשת הקהילות המתהווה וחלק מהקולות בתוכה שהנם פסימיים לגבי עצם יכולתה להתקיים מרגע שיעלו לפני השטח המחלוקות העקרוניות (כגון: האם לצרף קהילות ערביות לרשת?). גישה זו מכירה בעומק המחלוקות והפערים הקיימים בין הגרעינים השונים, שברובם מהווים למעשה שיקוף של המחלוקות בחברה הישראלית בכלל. אלא שגישה זו צופה שהמחלוקות בין הקהילות השונות, ובין הכיוונים התרבותיים-חברתיים-מרחביים שהן מנסות לקדם, לא יפתרו והפערים לא יגושרו במידה כזו שתאפשר ליצור רשת של קהילות מגוונות או לכל הפחות מקבצי קהילות שיחיו אלו לצד אלו ללא הפרעה הדדית. גישה זו טוענת

שהתארגנות האידיאולוגיות לתוך מבנה של קהילות לא מצמצמת את המחלוקות בחברה הישראלית אלא אדרבה – מעצימה אותן. זאת דווקא משום שהקהילות מורכבות מאנשים הרואים בערכים אותם הם מייצגים דבר משמעותי אשר ראוי אף למסור את הנפש בעבורו. בשל כך, הקהילות יתקשו להתפשר ולהגיע לעמק השווה במחלוקות מהותיות, והן צפויות להתנגש באופנים שיהיו הרסניים הן לקהילות עצמן והן לחברה הישראלית בכלל (בגלל שהן מתיישבות בצמתים מרכזיים בתוכה). הגישה השנייה לא מתעלמת ממציאות זו אבל בוחרת לראות דווקא את הצד השני שלה – דווקא משום שמדובר באנשים ערכיים הרואים את עצמם אחראים לחברה הישראלית כולה, ולא רק לקבוצה הפרטית שלהם, הם ישכילו להתפשר ואפילו במחירים כואבים מכיוון שהחלופה של מלחמה תביא לפירוק החברה הישראלית שלא תוכל לעמוד במזעזעים רבים נוספים (ולאחר ששרדה רק בקושי אירועים כגון רצח רבין או פינוי גוש קטיף).

הגישה הרביעית מציעה כיוון שונה מהקודמות, ויש לציין שהיא הרווחת בקרב מרבית הארגונים והאנשים שתוחקרו לצורך מחקר זה (להוציא חלק מתנועות הבוגרים). גישה זו מכירה ברעיונות של 'גרעין קשה' ובהחלט מכוונת למקום של שינוי חברתי מהותי כולל (גם אם לא במושגים הללו בדיוק). מבחינת גישה זו הגרעין הקשה יורכב מהחלקים המרכזיים של מספר מגזרים שהצליחו לארגן את עצמם (או לעצמם) רשת של קהילות הנושאת את רעיונותיהם.¹² אך מתוך הבנה של תובנות הגישות השנייה והשלישית בדבר המחלוקות הקיימות שחלקן אינן בנות-גישור מחד; והבנה שנסיון של קבוצה הומוגנית אחת להוביל את תהליך הבנייה המחודש של החברה הישראלית הנו חסר תוחלת – מציעה גישה זו גרעין קשה משולב-רוחבית. כלומר, הגרעין הקשה יורכב בסופו של דבר מהחלקים המרכזיים של מגזרים שונים שיצרו ביחד מרכז משותף. המודל הגרפי לייצוג גישה שכזו עשוי להזכיר מגש פיצה (או עוגה), כאשר הקודקוד של כל גזרה (הנקראת בטעות 'משולש') מייצג את אותו חלק מאורגן ומרכזי של המגזר המסויים, כאשר במרכז המבנה נוצר מעגל פנימי חדש שהנו מצד אחד שילוב של דברים קיימים ומצד שני ישות חדשה המסוגלת למנף תהליכים חברתיים רב-שכבתיים, משמעותיים ובעלי השפעה לטווח הארוך.

לצד כל הגישות הקיימות יש לזכור שמדובר בתהליך שעדיין נמצא בהתהוות, ולמעשה יש קבוצות חברתיות שטרם נחשפו אליו בעוד שהן עצמן הולכות ומתארגנות באופנים הרלבנטיים להשתתפות בו. כאלו, למשל, הן הקהילות המתהוות של בעלי-תשובה חרדים שעשויים לתרום נופך מרתק למהלך כולו. שאלת צירופם של מגזרים נוספים למהלך, לצד ייצוב הרשת בין המגזרים השותפים בו כבר עכשיו, הנה אחת השאלות המרכזיות עומדת ותמשיך לעמוד בפני מובילי המהלך ושותפיו. זאת לצד שאלות מפתח נוספות:

- כיצד למצב את היחסים בין קהילת הייעוד לקהילת היעד?

¹² רעיון זה ביטאה, בכנס הקהל שנערך בחוה"מ סוכות תשס"ו במכללת תל-חי, גם במבי שלג, עורכת כתב-העת 'ארץ אחרת'. מבחינתה תפקיד כתב-העת הנו לאחד את המרכזים של המגזרים השונים ולתת להם במה.

- כיצד להפוך אוסף של מפעלים חברתיים זעירים לתנועה בעלת השפעת עומק ארוכת-טווח (האם ע"י 'המוניציפיה' שלה והבאת חברים רבים יותר? האם ע"י הקמת כח פוליטי? האם ע"י חינוך בלבד?).
 - כיצד להצליח להניע תהליכי בנייה חברתיים אל מול כוחות חזקים עשרות מונים מהקהילות עצמן בתקשורת, בכלכלה, באקדמיה וכיוצ"ב?
 - כיצד להבטיח את המשכיות המהלך, לכל הפחות עד הדור השלישי מעכשיו, לאור הכישלון של תנועות דומות בעבר להנחיל הלאה את ערכיהן ואת צורת חייהן?
- בנקודה זו מוקדם עדיין לחוות דעה לגבי התוצאות של כל גישה או החלטה שינקטו, אבל אנו מקווים מקווה שהדברים שהוצגו במחקר זה, הניתוח והתובנות שהובאו בו יוכלו לסייע לעוסקים בתחום להעלות את רמת הדיון לגבי שאלות אלו, וזאת בכדי לייצב, לשפר ולהביא לעליית מדרגה במהלך התחדשות הקהילתיות בישראל, שממנו כולנו נצא נשכרים.

נספחים

נספח א' - רשימת הקהילות והאישים שנסקרו ואו ראינו לצורך המחקר

1. קיבוץ וקהילת 'בית ישראל' בירושלים (גילה).
2. קיבוץ 'ראשית' בירושלים (קרית מנחם).
3. קיבוץ 'מגוון' בשדרות.
4. קיבוץ 'תמוז' בבית-שמש.
5. קיבוץ עירוני-שיתופי של הנוער העובד והלומד בתל-אביב (קרית שלום).
6. קיבוץ 'רביד' של הנוער העובד והלומד בגליל.
7. ישיבת ההסדר בעכו.
8. גרעין ישיבת רמת-גן באור יהודה.
9. ישיבת רמת-גן (רמת עמידר).
10. גרעין שובה במושב שובה (סמוך לנתיבות).¹³
11. גרעין ירוחם.
12. קהילת 'ראש יהודי' בתל-אביב.
13. גרעין תורני חריש.
14. גרעין תורני לוד.
15. קיבוץ 'נערך' של המחנות העולים.
16. קהילות 'איילים' בנגב.
17. קהילת 'שחר' ביקנעם.
18. קהילת קמה, שכונה ד' בבאר-שבע.

ראיונות ושאלונים מול אנשי מפתח בתחום פיתוח הקהילות בארץ:

1. מוקי צור, מקיבוץ עין-גב, המלווה רבות מהקהילות הצעירות.
2. פסח האוספטר, מזכ"ל תנועת הנוער העובד והלומד ומייסד תנועת הבוגרים שלה.
3. ארז אלף מארגון 'שדמה' לפיתוח קהילות צעירים שליד מדרשת אורנים.
4. גיורא שדה, רכז שטח בתנועת 'אור' – משימות לאומיות.
5. מנכ"ל תנועת 'אור' – משימות לאומיות.
6. ר' אלון בויס, מראשוני התארגנות 'אדרבה' לבעלי תשובה חרדיים.
7. יהודה אבני, רכז קבוצות בחטיבה להתיישבות של הסוכנות היהודית.

¹³ גילוי נאות: כותב מחקר זה נמנה על חברי הגרעין.

8. אלון זיו, רכז איזור דרום בקרן 'אורן'.
9. עזריה פטוגו, ממיסיד רשת 'הנני' וחבר הגרעין בקרית גת.
10. ניר כץ, קהילת 'חברים בטבע'.
11. הרב משה גודלבסקי, סגן ראש רשת 'שעלי תורה' לגרעינים תורניים.
12. נעמי מלמד, חברת קהילת 'קמה' ורכזת הקמת רשת הקהילות.
13. ניתאי שרייבר, חבר קיבוץ 'מגוון' וממקימי רשת הקהילות.
14. עמרי דינור, פעיל בקהילות צעירים בירושלים.

מקורות מידע נוספים

1. כנס קהילות שח"ף השנתי, ג' תמוז תשס"ט (25.06.09), לוד.
2. כנס השקה של השדולה למען הפריפריה בכנסת, ז' תמוז תשס"ט (29.06.09), ירושלים.
3. כנס היסוד של רשת הקהילות העצמאית, ב' חשוון תש"ע (20.10.09), בית שמש.

נספח ב' - נוסח השאלון שהופץ בין חברי קהילות שונים ועל בסיסו נבנה חלק ניכר מהמחקר

שלום רב

... אני פונה אליכם במסגרת מחקר שאני עורך העוסק בתופעת הקהילות והגרעינים בארץ, בנסיון למפות ולאפיין את התופעה ואולי גם לגבש הצעות להמשך התפתחותה. הכוונה למה שנקרא 'קהילות ייעוד' (Intentional Communities), כלומר קהילות שמתגבשות סביב רעיון מסוים ופועלות להגשמתו במעגל הפנימי והאישי, ולרוב גם מנסות להשפיע על סביבתן.

...

לצורך המחקר, אשמח לקבל את התייחסותכם למספר שאלות שיוצגו להלן. גם תשובות חלקיות, ותשובות לחלק מן השאלות בלבד, יתקבלו בברכה. כמו-כן אשמח אם תוכלו לצרף מסמך כלשהו או כמה מילים על הקהילה שלכם (אין צורך לכתוב משהו במיוחד, אני יוצא מנקודת הנחה שכמעט לכל קהילה יש איזשהו מסמך 'אני מאמין' שמתאר אותה בקצרה). השאלות מנוסחות בלשון זכר אבל מיועדות לגברים ונשים כאחד.

• אפיון תופעת הקהילות - כיצד היית מאפיין את תופעת קהילות הייעוד בארץ בשני העשורים האחרונים? תוך התייחסות להיבטים המרכזיים דלהלן:

○ האם יש מכנה משותף לגל הקהילות והגרעינים – תרבותי, אידיאולוגי, מעשי, חברתי וכיוצ"ב?

○ מהם 'גבולות הגזרה' של התופעה לדעתך ואילו סוגים של קהילות היא כוללת? יש להתחשב בעובדה שהתופעה כוללת תנועות בוגרים של תנועות הנוער הסוציאליסטיות, דרך קהילות צעירים ובוגרי מכינות, ועד לגרעינים תורניים. בנוסף ניתן לזהות סוגים נוספים של קבוצות וקהילות המארגנים את הגדרת התופעה כגון כפרים אקולוגיים, קהילות ניו-אייג', מאחזים ביהודה ושומרון, קומונות אנרכיסטיות ועוד.

○ מהם הגורמים, לדעתך, לצמיחת תופעת קהילות הייעוד בישראל בשני העשורים האחרונים? למשל: תחושת חסר של המקימים ביחס לעצמם ולחברה הסובבת אותם; יוזמה שבאה 'מלמעלה' (ממשלה, קרנות); רצון להמשיך מסגרות קודמות (כגון מכינה קדם-צבאית או לימודים בישיבה מסוימת); רצון להשפיע על החברה; רצון לחיות אורח-חיים הולם יותר להשקפת עולם פנימית וכיוצ"ב.

○ תן אומדן כללי להיקף התופעה מבחינה מספרית (כמות קהילות וכמות חברים בסה"כ).

• היחסים בין הקהילות למסד – באופן כללי ניתן לזהות שלושה סוגי ממסדים שעובדים מול ואו בשיתוף עם הקהילות: המגזר השלישי (קרנות ועמותות); משרדי ממשלה (ובעיקר חינוך, שיכון ומשרד ראש הממשלה); רשויות מקומיות.

○ מנקודת המבט של הקהילה שלך, מהו אופי היחסים עם כל אחד מהנ"ל?

- האם וכיצד הקשרים בין הממסדים לקהילות תורמים או מעכבים את התפתחות הקהילות והרשת?
 - אילו הצעות ותובנות יש לך לגבי קשרים אלו?
- רשת הקהילות – בשנים האחרונות החלה להתהוות רשת קהילות, בעיקר בדמות מרכז שח"ף אבל לא רק (ישנן גם תת-רשתות, כגון רשת 'שעלי תורה' המאגדת רבים מן הגרעינים התורניים, ארגון 'שדמה' ועוד).
 - בהמשך לשאלה הראשונה – האם קיים לדעתך בסיס משותף רחב דיו בכדי שרשת שכזו תוכל להתקיים באופן משמעותי? מה יכולות ואמורות להיות מטרותיה ופעילויותיה?
 - מה השאיפות והציפיות שלכם כקהילה מהרשת? (החל מתמיכה ארגונית/כספית/רעיונית וכו', דרך ליווי של ממש בהקמת קהילה, ועד לארגון גג בעל סמכות ומנגנון כדוגמת המערכת שמיסדה את התנועה הקיבוצית – וכל רעיון אחר שעולה על דעתכם).
 - כיצד נכון לדעתך להתוות את המשך תהליך התפתחות הרשת?
- עתיד הקהילות – בסופו של דבר עדיין מדובר בתופעה צעירה מאוד, אך עם זאת (ודווקא בגלל זה) חשוב לנסות לנתח ולהבינה תוך כדי התהוותה בכדי להשפיע עליה באופן חיובי.
 - מהם האתגרים העומדים בפני הקהילות? מה מאיים עליהן? מה מחזק אותן?
 - עד כמה תופעת קהילות הייעוד הנה משמעותית בעיניך בנוף החברתי הארצישראלי, ועד כמה היא עתידה (ויכולה וצריכה) להיות משמעותית בעתיד?
 - אילו מטרות היית מציב לקהילות כרשת, ולקהילות בפני עצמן, לשני העשורים הבאים וכיצד היית ממליץ להגשימן?